

KİTLE İMHA SİLAHLARININ KULLANIMININ YASAKLANMASINA İLİŞKİN ULUSLARARASI DÜZENLEMELER

*Meltem SARİBEYOĞLU

GİRİŞ

Uluslararası insancıl hukuk, ortaya çıkışından bu yana savaşların, insanların yaralanmasına ve acı çekmesine yol açma ve çevreyi ve eşyaları tahrip etme hakkını sınırlandırmıştır. Geleneksel olarak, savaş bittikten sonra dahi zarar vermeye devam eden veya savaşın tamamen dışındaki Devletlerin halkına ve mallarına zarar veren **bazı silahların veya savaş araçlarının kullanımının sınırlandırılması** ile ilgilenmektedir. Bu temel kural 1949 Cenevre Konvansiyonlarına ek I No.'lu Protokolde, "**hiçbir silahlı çatışmada, çatışmanın taraflarının savaş araçlarını veya yöntemlerini seçme hakkı sınırsız değildir**" denilerek belirtilmiştir. I No.'lu Protokolle kodifiye edilen bir başka önemli kural da **sivil hedeflerle askeri hedeflerin ve sivil halk ile savaşçıların mutlak şekilde ayırt edilmesi ve birincilerin hiçbir zaman askeri saldırının konusu olmaması** prensibidir.

*İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi Araştırma Görevlisi

¹ **International humanitarian law and sustainable development** Information paper, Uluslararası Kızılhaç Komitesince Onaylanabilir Gelişme üzerine Dünya Zirvesi çerçevesinde hazırlanmıştır, Johannesburg, 26 Ağustos-4 Eylül 2002.

<http://www.icrc.org/Veb/Eng/siteeng0.nsf/iwpList74/96BDCA22D5CF7E81C1256C2100335B66>. (24 Kasım 2002)

Uluslararası insancıl hukukun kullanımını sınırlamak ve hatta yasaklamak gereği duyduğu bir silah kategorisi de kitle imha silahlarıdır. Kitle imha silahları, kimyasal, biyolojik, nükleer veya radyolojik olabilirler. Ancak bu çalışmada bu tür silahlardan ilk iki grubu oluşturanlar, kimyasal ve biyolojik silahlar ve bunlara ilişkin uluslararası düzenlemeler incelenecektir.

Kitle imha silahları, etkileri zaman veya mekanla sınırlandırılmayan, savaş bittikten sonra dahi zararları devam eden, savaşın tamamen dışındaki Devletlerin halkına ve mallarına zarar vermek bir yana kullanan tarafı dahi etkiler nitelikte olan ve sivil halkla savaşılar arasında fark gözetilmesini imkansız kılan, bu nedenle de çeşitli uluslararası düzenlemelerle ve yukarıda sayılan temel prensiplerle kullanımı yasaklanmış olan silahlardır.

Bu çalışmada, öncelikle kimyasal ve biyolojik madde ve silahların tanımı yapılacak, daha sonra uluslararası insancıl hukukun bu tür silahları da içermek üzere tüm silah ve savaş araçlarına yönelik temel ilkeleri incelenecek ve bu temel ilkeler ışığında konunun ve konuya ilişkin uluslararası düzenlemelerin açıklaması yapılacaktır.

1. KİTLE İMHA SİLAHLARI

1.1 Kimyasal Silahlar

Kimyasal Silahlar, düşmana zarar vermek için geliştirilen sıvı, gaz veya katı materyallerdir. Bu tanım, yaşam süreci içerisindeki kimyasal etkisi doğrultusunda ölüme, iş görme yetisinin geçici kaybına veya insanlar veya hayvanlar üzerinde kalıcı zarara yol açan her tür kimyasalı içermektedir.² Birleşmiş Milletlere göre

¹ "NBC, Pathogen & Hazardous Materials Terms. <http://bantbrax.com/glossary.html?source=Overture>. (2 Aralık 2002).

kimyasal savaş maddeleri, ister gaz, ister sıvı, ister katı durumda olsun, kimyasal maddelerden oluşan ve kullanıldığında insanlar, hayvanlar ve bitkiler üzerinde doğrudan zehirleyici etkisi olan silahlardır.³ Kimyasal silah malzemeleri günümüzde genellikle sıvı ve katı halde kullanılmaktadırlar. Maddenin belirli bir miktarının daima uçucu özellikle olduğu görülmektedir. Bu tür bir gaz konsantrasyonu zehirleyici olabilmektedir. Katı ve sıvı kimyasal silah malzemeleri zerrecikler halinde kolayca havayla yayılabilmektedirler. Bu tür bir zerrecik, gaz gibi solunum sistemiyle vücuda girebilmekteyken bazı kimyasal silah malzemeleri ise derinin içine sızabilmektedir.

13 Ocak 1993'te Paris'te imzalanan ve 29 Nisan 1997'de yürürlüğe giren Kimyasal Silahların Geliştirilmesinin, Üretiminin, Stoklanması ve Kullanımının Yasaklanması ve Bunların İmhası ile İlgili Sözleşme'nin⁵ (Kimyasal Silahlar Sözleşmesi) ikinci maddesinin birinci fıkrasındaki tanıma göre ise kimyasal silahlar;

"(a) bu Sözleşmeyle yasaklanmayan amaçlarla kullanıldıkları ve cins ve miktarlarının bu amaçlarla tutarlı olduğu durumlar hariç olmak üzere, zehirli kimyasal maddeler ve bunların hammaddeleri,

(b) (a) fıkrasında belirlenen zehirli kimyasal maddelerin, bu fıkrada tanımlanan savaş gereçleri ve aygıtlarının kullanımı sonucunda ortaya çıkacak olan zehirleyici nitelikleri yoluyla ölüme veya bir başka hasara yol açmak amacıyla özel olarak tasarımı yapılmış savaş gereçleri ve cihazları,

(c) (b) fıkrasında sözü edilen savaş gereçleri ve aygıtlarının kullanımıyla doğrudan doğruya ilişkili bir biçimde kullanılmak üzere özel olarak tasarımı yapılmış olan herhangi bir cihazdır."

³ Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, IV. Kitap, Ankara: Turhan Kitabevi, 2000, s. 213'den M. Bothe, "Chemical Warfare", *Encyclopedia*, Vol III, s. 83.

⁴NBC, Pathogen & Hazardous Materials Terms, Ibid.

Sözü edilen "zehirli kimyasal maddeler" aynı Sözleşmenin ikinci maddesinin ikinci fıkrasında tanımlanmıştır. Bu tanıma göre, "**zehirli kimyasal maddeler, yaşam süreçleri üzerindeki kimyasal etkisi yoluyla, insanlarda veya hayvanlarda ölüme, geçici sakatlığa veya daimi hasara neden olabilecek herhangi bir kimyasal maddedir**". Ayrıca, zehirli kimyasal madde deyimi, kökenine veya üretim biçimine ve tesislerde, savaş gereçlerinde veya bir başka yerde üretilmelerine bağlı kalmaksızın, bu tür bütün kimyasal maddeleri içermektedir.

Silah olarak kullanılabilmesi düşünülen başlıca kimyasallar⁵ ise tabun, sarin, VX, hardal, hidrojen siyanit ve fosgen gazıdır. Bunlardan tabun, sarin ve VX sinir maddesi olup sıvı halde bulunurlar ve deri teması veya solunum yoluyla hızlı şekilde ölüme yol açabilmektedirler. Hardal, derinin su toplamasına yol açan bir maddedir. Sıvı halde bulunur ve deri teması veya solunum yoluyla vücuda sızdığı anda saatler sonra etkisini göstererek uzun vadeli komplikasyonlara sebep olur. Hidrojen siyanit, kan zehirleyici bir maddedir ve gaz veya sıvı halde olup solunum yoluyla ve hızlı şekilde etkisini göstermektedir. Fosgen ise boğucu gazdır ve solunum yoluyla anında etki eder. Şunu da belirtmek gereklidir ki bu tür kimyasal maddeleri üretmek için basit bir teknoloji yeterli olsa da kitlesel zarar verebilmeleri için (biyolojik silahların aksine) büyük miktarlara ihtiyaç vardır.

1.2 Biyolojik veya Bakteriyolojik Silahlar

Biyolojik silahlar her tür canlı organizmadan elde edilen ve insanlar, hayvanlar ve bitkiler üzerinde onların organizmalarında çoğalmak suretiyle hasta edici ya da

⁵ Türkçe metin için bkz. *Resmî Gazete*, 3 Mayıs 1997, Sayı: 22978, s. 2 vd.

⁶ Lewis M. Simons, "Kitle İmha Silahları", *National Geographic* (Kasım 2002), ss. 52-86.

öldürücü etki yapan silahlardır.⁷ Başka bir tanıma göre, bir savaş veya terör aracı olarak hastalığa kasten yol açmak üzere, mikrobik veya parazitsel enfeksiyon veya toksinleri içeren organik maddelerden oluşan gereçler biyolojik silahlardır.⁸

10 Nisan 1972 tarihli Bakteriyolojik (Biyolojik) ve Zehirleyici Silahların Geliştirilmesi, Yapımı ve Stoklanması Yasaklanması ve Bunların İmhasına İlişkin Sözleşme'nin⁹ (Biyolojik Silahlar Sözleşmesi) birinci maddesine göre ise **"hiç bir surette elde bulundurulmayacak unsurlar; her türlü mikroplu etkenler veya diğer biyolojik elemanlar veya menşei ve üretim yöntemi ve çeşitleri ne olursa olsun toksinlerin önleyici, koruyucu ve diğer barışçı gayeler için gerekli olduğunu doğrulamayan miktarları ile bu çeşit etken ve toksinlerin dostça olmayan amaçlarla veya silahlı çatışmalarda kullanılmasına yarayan silah, teçhizat ve atış araçlarıdır."**

Biyolojik silahlar savaşçılar veya siviller üzerinde, su kaynaklarına, tahıllara, çiftlik hayvanlarına veya yiyecek stoklarına karıştırılarak kolayca kullanılabilirler.¹⁰ Bir çok uzman, biyolojik silahların potansiyel olarak en tahrip edici kitle imha silahları olduklarını düşünürken¹¹, diğer bazıları ise bunları yaymanın çok kolay olmadığı düşüncesinden yola çıkarak (örneğin çoğu bakterinin oksijen veya güneş ışığıyla temas ettiğinde henüz insan bedenine ulaşmadan ölmesi¹² veya bomba ve roket atarak dağıtımının sağlanması istenirken patlama nedeniyle ölmeleri¹³) bu silahların

⁷Pazarıcı, op. cil.. s. 214'den E. Rauch, "Biological Warfare", Encyclopedia, Vol. III, s. 45.

⁸NBC, Pathogen & Hazardous Materials Terms, Ibid.

⁹Türkçe metin için bkz. *Resmî Gazete*, 6 Ağustos 1974, Sayı: 14968.

¹⁰NBC, Pathogen & Hazardous Materials Terms, Ibid.

¹¹NBC, Pathogen & Hazardous Materials Terms, Ibid.

¹²Amy E. Smithson, Frequently Asked Questions: Likelihood of Terrorists Acquiring and Using Chemical or Biological Weapons. <http://www.stimson.org/cbw/?sn=CB2001121259>. (29 Kasım 2002).

¹³Mustafa Kibaroğlu, "The Dark Side of Science: Threat of Biological Weapons and Bio-Terrorism", Seminer, Ankara 8 Aralık 1999, s. 12.

bir tehdit teşkil etmesinin gerçek olmaktan çok teorik olduğunu vurgulamışlardır.¹⁴ Yine de çeşitli senaryolara göre örneğin 1977 yılından beri kesin olarak kökü kurutulan çiçek hastalığı virüsünün laboratuvar örneklerini çalıp birkaç kişiye bulaşmasını sağlayan biri, on iki ay içinde tüm dünyada seksen milyon insanın ölümüne yol açabilecektir.¹⁵ Kaldı ki gerçekte de, çiçek hastalığı virüsüne karşı koruyucu aşı stoku tüm dünya nüfusuna yetecek miktarda olmayıp dünya nüfusunun yaklaşık yüzde otuzu (iki milyar insan) böyle bir senaryonun gerçekleşmesi durumunda çiçek hastalığına karşı tamamen korunmasız kalıp ölebilecektir.¹⁶

Yukarıda belirtildiği gibi biyolojik silahların etkinliğini azaltacak sebepler her ne kadar mevcutsa da bu tür silahları en cazip kılan neden maliyetlerinin çok düşük olmasıdır.¹⁷ Bu nedenle "fakir adamın atom bombası" olarak nitelendirilmektedirler.

Silah olarak kullanılabilmesi düşünülen başlıca biyolojik maddeler¹⁸ ise bakteri cinsinden şarbon, veba, tularemi ve Q fever, toksin emsinden botulinum ve risin ve virüs cinsinden de çiçek olarak sayılabilir. Bunlardan veba ve çiçek bulaşıcıdır. Mantar çeşitleri ise özellikle tahılları tahrip etmek için kullanılabilir.¹⁹

2. KİTLE İMHA SİLAHLARININ KULLANIMININ YASAKLANMASINA İLİŞKİN ULUSLARARASI ANTLAŞMALAR

2.1 Tarihi gelişim

¹⁴BBC News Online answers key questions about biological warfare, 25 July, 2001, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/americas/1456414.stm>. (27 Kasım 2002).

¹⁵Laurie Garret, "The Nightmare of Bioterrorism", *Foreign Affairs* (January/February 2001), Vol.80, No. 1, ss. 80-81.

¹⁶*Ibid.*, s. 77.

¹⁷Silah masrafının verilecek zaiyata oranı konvansiyonel silahlarda \$2000/km², nükleer silahlarda \$800/km² ve biyolojik silahlarda \$1/km²dir. Bkz. Kibaroğlu, op. cit., s. 11.

¹⁸Lewis M. Siraons, loc. cit.

¹⁹Kibaroğlu, op. cit., s. 4.

Kitle imha silahlarıyla ve özellikle de kimyasal silahlarla mücadele ve bunların kullanılmaması yönünde çabalar yeni bir fenomen değildir.²⁰ Gerçekten kimyasal ve biyolojik maddelerin savaş aracı olarak kullanılması oldukça eski tarihlere dayanmakta ve bu tür yöntemlerin kullanılmasının neden olduğu üzücü olaylar ve acı tecrübeler bu konuda çeşitli uluslararası düzenlemeler yapılması gereksinimini yaratmıştır.

Biyolojik maddelerin savaş yöntemi olarak kullanılmasının bilinen ilk örneklerinden biri 1346-1347 yıllarında, Moğolların Kırım'da kuşattıkları kişileri dışarı çıkmaya zorlamak için vebalı cesetleri mancınıkla içeri fırlatmalarıdır.²¹ 1710 yılında ise Rus askeri birliklerinin İsveçlilere karşı aynı yöntemi kullandığı iddia edilmiştir. 1767 yılında İngilizlerin çiçek hastalığı mağdurlarını sardıkları battaniyeleri Hintli düşmanlara vermeleri ve 1916-1918 yıllarında Almanların Rusya ve Fransa'ya ihraç edeceği hayvanlara şarbon bulaştırması bilinen örneklerden bazılarıdır.

Benzer şekilde, 1600'lerden bu yana savaş aracı olarak çeşitli kimyasal silahlar geliştirilmeye çalışılmaktadır.²² Kimyasal silahların kullanımının sınırlanması ile ilgili bilinen ilk uluslararası antlaşma Fransızlar ve Almanlar arasında 1675 yılında Strasbourg'da akdedilen zehirli mermilerin kullanılmamasına ilişkin anlaşmadır. 27 Ağustos 1874 tarihinde Brüksel'de savaşın yazılı ve teamül kurallarına ilişkin uluslararası bir bildiri tasarısı kabul edilmiştir. Bildirinin, 12'nci maddesi çatışmanın taraflarının birbirlerine karşı sınırsız bir güç kullanamayacağını genel olarak hükme bağlarken, 13'üncü maddesi de bu genel prensip doğrultusunda özellikle "yasak" olan savaş araçlarını belirtmiştir. Söz konusu bildiriye göre zehir ve zehirli silahlar

²⁰Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.opcw.org/html/intro/chemdisarm_frameset.html . (15 Aralık 2002)

²¹Daha fazla sayıda örnek için bk?.. Kibaroglu, op. cit., s. 8.

²²Örneğin çok daha eski zamanlardan beri kullanılan zehirli oklar.

(madde 13/a) ile gerekmeven bir zarara yol açan silahlar, mermiler veya diğer malzemeler (madde 13/e) savaş aracı olarak kullanılamaz. 1899 yılında Lahey'de toplanan Uluslararası Barış Konferansı ve bunun sonucunda 29 Temmuz 1899 tarihinde imzalanan ve 4 Eylül 1900'de yürürlüğe giren Kara Harbinin Kural ve Örf-Adetine İlişkin II No.lu Sözleşme'nin 22'nci ve 23'üncü maddeleri de aynı esasları yinelemiştir.

Kimyasal silahların büyük orandaki ilk kullanımı Birinci Dünya Savaşı sırasında Belçika'daki çatışmalarda gerçekleşmiştir. Savaş süresince yüzbin ton klor, hardal gazı ve fosgen gibi toksik kimyasalların askerler ve siviller üzerinde kullanılması, yaklaşık doksanbin ölüme ve bir milyonun üzerinde yaralanma ve hastalık vakasına yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşında kimyasalların bu şekilde kullanımıyla ortaya çıkan dehşet tablosu dünya ülkelerini, toksik kimyasalların veya kimyasal silahların savaş aracı olarak kullanımının tüm zamanlar için yasaklanması yönünde adım atmaya sevk etmiştir. Bunun sonucunda, Muhnik, Müsemim veya Buna Mümasil Gazların ve Bakteriyolojik Vesaitin Harpte İstimalinin Men'i Hakkında Protokol²³ (Boğucu, Zehirleyici ve Benzer Gazların ve Bakteriyolojik Araçların Savaşta Kullanımının Yasaklanmasına İlişkin Protokol) 17 Haziran 1925'te, Cenevre'de imzalanmış ve 8 Şubat 1928'de yürürlüğe girmiştir.

1925 tarihli Sözleşme zehirli gazların ve bakteriyolojik silahların kullanımını yasaklayan en temel antlaşma olarak nitelendirilmektedir.²⁴ 1925 tarihli Sözleşme ve konuya ilişkin diğer düzenlemeler, ortaya koydukları temel prensipler doğrultusunda, aşağıda ayrı başlıklar altında inceleneceklerdir.

²³Düstur, 3. Tertip, Cilt 10, ss. 187-188.

²⁴Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, IV. Kitap, op. cit, ss. 214-215.

2.2 Başlıca uluslararası belgeler ve bunlarda yer alan konuya ilişkin temel kavramlar

2.2.1 St. Petersburg Deklarasyonu ve Lahey Düzenlemeleri

Silahların gelişiminin karmaşık süreci içinde ilk umut ışığı 1868 tarihli St. Petersburg Deklarasyonu ile yakılmıştır,²⁵ St. Petersburg Deklarasyonu'na göre savaşta 400 gramın altında ağırlığa sahip patlayıcı ve yanıcı mermilerin kullanımı yasaklanmaktadır. Günümüzde tartışılan problemler çok daha farklı bir boyut taşıdığından bu Deklarasyonun önemi başlı başına getirdiği söz konusu yasaklamada değil, giriş kısmında belirtilen temel ilkelerde yer almaktadır. St. Petersburg Deklarasyonunun en önemli özelliği askeri operasyonların temel amacını ortaya koymasındır, örneğin düşmanın askeri gücünü zayıflatmak gibi. Başlangıç noktası olarak bu kavramı ortaya koyan Deklarasyon, bir prensip getirerek devam etmekte ve spesifik bir yasak koyarak son bulmaktadır. **Bu prensip, "hors de combat" (savaş dışı) bırakılmış kişilerin yaralanmalarını gerekmeyen bir şekilde artırabilecek veya kaçınılmaz olarak ölümlerine yol açabilecek silahların yasaklanmasıdır.** Düşman savaşçıları "savaş dışı" bırakmak yeterlidir. Gerçekten de Deklarasyonda yer alan düzenleme 400 gramın altında "patlayıcı veya patlayıcı ve yanıcı maddelerle doldurulmuş" her tür merminin kullanımının yasaklanmasına hasredilmiş olmakla birlikte gelecekte yapılabilecek yasaklamalar için bir imkan hazırlamıştır.

Şüphesiz ki bu bir dönüm noktasıdır.²⁶ St. Petersburg Deklarasyonu'nu 1899 yılında üç diğer Lahey Deklarasyonu izlemiştir. Bunlardan biri insan vücudunda kolayca

²⁵1949 tarihli Cenevre Konvansiyonlarına Ek I No.'lu Protokol'ün 35'inci maddesinin yorumu, Commentaries, para. 1414, <http://www.icrc.org/ihl>. (8 Ocak 2003).

²⁶Commentaries, ibid., para. 1415.

açılıp genişleyen kurşunların (dum-dum kurşunları) kullanımına ilişkindir. Modern silahlar yeni problemlere yol açıyor olsa da bu son yasaklamaya savaşılan tarafların genel olarak uydukları görülmüştür. 1868'de getirilen yasağa gelince, uygulama çok daha belirsiz ve konu çok daha tartışmalıdır. Ancak, bazı uzmanlara göre burada asıl önemli nokta farklı bir konudur. 1868 St. Petersburg Deklarasyonu ve 1899 Lahey Deklarasyonları²⁷ bazı silahları, bu silahları gereksiz kılan askeri operasyonlar kavramı temeline dayandırarak açıkça yasaklamaktadır. 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'nin 23'üncü maddesinin 1'inci fıkrasının (e) bendinde "**gerekmeyen bir acıya neden olacağı hesaplanan silahların, mermilerin veya materyallerin kullanımının**" yasaklanması, bu temeli bir kurala dönüştürmektedir. Ancak, bu doğrultuda çok genellenmiş ve belirsiz bir ifade içerdiğinden, uzmanlarca, pratik bir değer taşımadığı belirtilmektedir. Böylece St. Petersburg Deklarasyonu'nun girişinde yer alan prensip 1907 Lahey Sözleşmesi ile bir kural haline getirilmiştir ki bu prensibin gerçek rolü kuralların oluşturulması için ilham kaynağı olmasıdır.

Bu doğrultuda, bu çalışmanın konusunu oluşturan kimyasal ve biyolojik silahların da kullanımının yasaklanması St. Petersburg Deklarasyonu ve Lahey Düzenlemeleri'nce ortaya konan temel ilkelerden ayrı değerlendirilemeyecektir.

2.2.2 1949 tarihli Cenevre Konvansiyonlarına Ek I No.'lu Protokol'ün 35'inci ve 36'ncı maddeleri

1949 tarihli Cenevre Konvansiyonlarına ek 8 Haziran 1977 tarihli I No.'lu Protokol'ün 35'inci ve 36'ncı maddeleri aşağıdaki gibidir.

²⁷ Bunlardan biri de Türkiye'nin 12 Haziran 1907'de onaylayarak taraf olduğu 29 Temmuz 1899 tarihli Boğucu Gazlar Hakkında Lahey Deklarasyonu'dur.

"Madde 35 - Temel Kurallar

- 1. Herhangi bir silahlı çatışmada, çatışma taraflarının savaş yöntemleri ve savaş araçlarını seçme hakkı sınırsız değildir.**
- 2. Haddinden fazla yaralanmaya veya gereksiz acı çekilmesine yol açan niteliğe sahip silahların, mermilerin, malzemenin ve savaş yöntemlerinin kullanılması yasaktır.**
- 3. Doğal çevreye, geniş alana yayılan, uzun vadeli ve ciddi hasar vermesi amaçlanan ya da vereceği tahmin edilen savaş yöntemlerini ve araçlarını kullanmak yasaktır.**

Madde 36 - Yeni Silahlar

Bir Akit Devlet, yeni bir silahın, savaş aracının ya da yönteminin üzerinde çalışmalar yapılması, geliştirilmesi, elde edilmesi ya da benimsenmesinde, bunların kullanımının, bazı durumlarda ya da her koşul altında, bu Protokol ile ya da Akit Devlet için geçerli olan başka bir uluslararası hukuk kuralı ile yasaklanabilir olup olmadığını belirlemek yükümlülüğü altındadır."

Görüldüğü gibi yukarıdaki hükümler kimyasal ve biyolojik silahların yasaklanmasına ilişkin herhangi bir düzenleme içermemektedir- Bununla birlikte kitle imha silahlarının yasaklanmasına ilişkin antlaşmalar, tıpkı St. Petersburg Deklarasyonu'nun veya Lahey düzenlemelerinin getirdiği temel prensiplerde olduğu gibi yukarıda yer alan maddelerden de bağlantısız olarak değerlendirilemez. Bu hususu açıklığa kavuşturmak için "savaş yöntemleri ve araçları" ve "haddinden fazla yaralanma veya gereksiz acı" kavramları sırasıyla açıklanacaktır.

Öncelikle "**yöntem ve araçlar**" (**methods and means**) geniş anlamda silahları içerdiği kadar onların kullanılma biçimlerini de içermektedir.²⁸ Bir silahın kullanımı başlı başına hukuka aykırı olabileceği gibi sadece belirli koşullar altında da hukuka aykırı olabilir. Örneğin, zehir başlı başına hukuka aykırıdır. Herhangi bir silah da sınırları belli olmayan bir kullanımla orantısız bir zarara yol açabilir. Bu konu kendiliğinden 57'nci maddenin 2'nci fıkrasının (a) bendi (ii) maddesi kapsamındadır. Bu hükme göre, **saldırıda bulunan taraf, kazara sivil can kaybı olmasını, sivillerin yaralanmasını ve sivil hedeflere zarar verilmesini engellemek ve bu olasılıkları minimuma indirmek amacıyla, saldırı araçlarını ve yöntemlerini seçerken tüm önlemleri almalıdır.** Bununla birlikte, sınırlandırılmış bir şekilde kullanılan ve aslında kullanımı başlı başına hukuka aykırı olmayan bir silah istismar edilerek sivil halka karşı da kullanılabilir. Bu durumda, yasaklanmış olan silahın kendisi değil kullanılma yöntemidir.

Ancak belirtmek gereklidir ki 35'inci maddenin kabulü esnasında çoğu ülke farklı bir anlayışla hareket etmiştir.²⁹ Bazı ülkeler 35'inci maddenin 1'inci ve 2'nci fıkralarının Lahey'de kodifiye edilmiş olan uluslararası teamül hukukunun bir kez daha doğrulanması olduğunu belirtirken diğer bazı ülkeler *consensus* yöntemi, uygulanmasaydı bu maddeye rey vermekten çekineceklerini açıklamışlardır. Bir ülke ise, bu maddede yer alan temel kuralların, nükleer, bakteriyolojik, kimyasal, konvansiyonel veya diğer her tür silaha uygulanacağını anladığını belirtmiştir. Amerika Birleşik Devletleri ise kendi değerlendirmesine göre bu maddenin nükleer silahları kapsamadığını 12 Aralık 1977 tarihinde imza sırasında açıklamıştır.³⁰

²⁸Commentaries,ibid.,para.1402.

²⁹Commentaries,ibid.,para.1403.

³⁰Commentaries,ibid.,para.1403 dn. 39.

Sonuç olarak, herhangi bir silahlı çatışmada, çatışma Taraflarının savaş yöntemleri ve savaş araçlarını seçme hakkının sınırsız olmaması silahlı çatışma durumunda uluslararası hukuk kurallarına saygı gösterme yükümlülüğünü ifade eder.³¹ Protokol elbette herhangi bir silah hakkında spesifik bir yasak getirmemektedir.³² Yasaklamalar uluslararası örf ve adet hukukunca veya diğer uluslararası anlaşmalarla ortaya konulmuştur. Ancak, tüm uluslararası belgeler için geçerli olduğu gibi Protokol de her aşamada iyiniyetle yorumlanmalıdır.³³

İkinci olarak "**haddinden fazla yaralanma veya gereksiz acı**" (**superfluous injury or unnecessary suffering**) kavramının neyi ifade ettiği belirlenmelidir. Şüphesiz mağdur açısından bakıldığında tüm acılar haddinden fazla ve her tür yaralanma gereksizdir.³⁴ Sırf tıbbi bir değerlendirmeye dahi konunun açıklanması zordur. Nitekim, bu zorluk tıbbi uzmanların gayri resmi çalışma grubunca, Bazı Konvansiyonel Silahların Kullanımı Üzerine Hükümet Uzmanları Konferansının ikinci oturumunda sunulan gerekmeyen acı hakkındaki açıklamada da kendini göstermiştir. Bu açıklamaya göre, "gereksiz acı (unnecessary suffering) bir dizi tıbbi parametreyi ifade eden bir terimdir.³⁵ Tıbbın şu an ulaştığı noktada, katı bir tıbbi yaklaşımla acı çekmeyi objektif olarak tanımlamak veya bireyler arasında mukayese yapılmasına imkan veren mutlak değerler sunmak imkansız görünmektedir. Örneğin, acı çekmenin bir çok bileşeninden birisi olan ağrı bireyden bireye çok farklılık gösterir. Acı eşiği sadece insanlar arasında farklılık göstermekle kalmayıp koşullara bağlı olarak farklı zamanlarda aynı kişide de çeşitlilik gösterebilir. Tüm tıbbi uzmanların düşüncesi, "acı" (suffering) yerine, halen belli bir silahın etkisini anlatmakta çok karmaşık bir yol olsa da, bir silahın neden olduğu "yara" (the wound

³¹Commentaries, ibid., para. 1404.

³²Commentaries, ibid., para. 1408.

³³Commentaries, ibid., para. 1409.

³⁴Commentaries, ibid., para. 1428.

³⁵Commentaries,ibid., para. 1429.

or injury) kavramının kullanılmasıdır. Yine de vücudun bir bölümünde yer alan bir yarayla diğer bir bölümünde yer alan bir yarayı kıyaslamak güçlük arzeder. Benzer şekilde lokal bir yaranın yol açtığı genel etkiler çok çeşitli etkenlere tabidir ve farklı bireyler arasında kıyaslama yapmayı zorlaştırmaktadır. Ancak, bu tür parametreler gözönüne alındığında tıbbi uzmanlar "acı" yerine "yara" terimini kullanmayı tercih edilir bulmaktadırlar." Ayrıca, Fransızca metinde yer alan "maux superflus" terimi yara kavramının yanısıra acıyı da ifade etmektedir.

Sonuç olarak, bu prensibin spesifik silahlara uygulanabilmesinde her ne kadar engellerle karşılaşılabilinecekse de asıl olan bu prensibin son hedefi gösteren daimi bir işaret levhası olarak kabul edilmiş olmasıdır.³⁶ Böylece, Lahey düzenlemelerinin 23/1 (e) maddesi teyid edilmiştir.³⁷ Bu doğrultuda, gerek Protokol'le gerekse Cenevre Konvansiyonları ile çelişen tüm savaş yöntemleri haddinden fazla yaralanmaya veya gereksiz acıya yol açar niteliktedir.³⁸

Şüphesiz ki "asıl önemli olan yaralıların durumlarının iyileştirilmesi yollarının aranması yerine gereksiz acıya neden olan veya orantısız etkilere sahip olan silahların kullanımının sınırlandırılmasıdır"³⁹ Bu anlamda göz ardı edilemeyecek olan ve hala geçerliliğini koruyan *Martens Clause* hatırlanmalı ve söz konusu hükümlerin yorumu buna uygun yapılmalıdır.

Martens Clause adının 1899 Lahey Barış Konferansları'nda Rus delegesi olan Profesör von Martens tarafından okunan bir deklarasyon sonucu almıştır.⁴⁰ Barış

³⁶Commentaries, ibid., para. 1431.

³⁷Commentaries, ibid., para. 1432.

³⁸Commentaries, ibid., para. 1433.

³⁹I No.lu Protokol'ün görüşüldüğü Konferansın başlangıcında bir delegenin belirttiği gibi bkz.

Commentaries, ibid., para. 1410.

⁴⁰Ruperl Ticehurst, "The Martens Clause and the Laws of Armed Conflict", *Intenational Review of the RedCross*, 1997, no 317, s. 125. Ayrıca bkz.

Konferansında delegelerin işgalci bir güce karşı silahlı direniş gösteren sivillerin statüsü hakkında anlaşmazlığa düşmeleri üzerine söz konusu deklarasyon Martens tarafından okunmuştur. Büyük askeri güçler, bu kişilerin *francs-tireurs* (çeteci) kabul edilip idama tabi tutulması gerektiğini savunurken küçük devletler bunların meşru savaşçılar olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Her ne kadar *clause* bu somut problemi çözmek üzere formüle edilmiş olsa da benzer versiyonları sonraki antlaşmalarda yerini almıştır.⁴¹ Buna göre;

"Çok daha tamamlanmış bir savaş hukuku yasası inşa edilene kadar, Yüksek Akit Taraflar, kendilerince kabul edilmiş olan düzenlemelerin kapsamadığı konularda, sivil halk ve savaşıların, medeni ulusların arasında kurulmuş olan teamüllerin⁴², insanlık yasalarının ve kamu vicdanının gereklerinin sonucu olarak, uluslararası hukukun idaresi ve koruması altında olduklarını açıklamayı doğru bulmaktadırlar."⁴³

Bu çerçevede, yukarıda belirtilmiş olan I No.'lu Protokol'ün 36'ncı maddesinde sözü edilen **yeni silahlar** da bu temel ilkeye uygun olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, bir silahlı çatışmanın tarafları, **haddinden fazla yaralanmaya veya gereksiz acıya yol açan, kısıtlanamayan kullanımı ve belirsiz etkileri nedeniyle savaşıları olduğu kadar sivil halkı da etkileyen ve zararlı etkileri onları**

<http://www.icrc.org/Web/eng/siteeng0.nsf/iwpList133/32AEA038821EA35EC1256B66005A747C>. (15 Aralık 2002)

⁴¹1899 Luhey Konvansiyonu (II) Başlangıç hükümleri; 1949 Cenevre Konvansiyonu (I) madde 63; Konvansiyon (II) madde 62; Konvansiyon (III) madde 142; Konvansiyon (IV) madde 158; 1977 Cenevre Protokolü (I) madde 1; 1977 Cenevre Protokolü (II) Başlangıç hükümleri; 1980 BM Silahlar Sözleşmesi Başlangıç hükümleri.

⁴²Bu teamüllerin belki de en önemlisi **savaşan tarafın düşmanı yaralama araçlarını sınırsızca belirleyemeyeceği prensibidir**. Bkz. Adam Roberts ve Richard Guelff, *Docutments on the Laws of War*, Oxford: Clarendon Press, 1989, 2. ed, s. 4.

⁴³1899 Lahey Konvansiyonu (II) Başlangıç hükümleri.

kullananın dahi kontrolünden çıkmaya müsait olan silahları kullanmamalıdır.⁴⁴ Özellikle beürsüz ve kısıtlanamayan kullanımı ve kullananın dahi kontrolünden çıkmaya müsait oluşu hususları nazara alındığında kimyasal ve biyolojik silahların yasaklanması konusunun gerek *Mariens Clause* gerekse yukarıda sözü edilen temel prensiplerden bağlantısız olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.

2.3 Konuya ilişkin diğer uluslararası antlaşmalar ve belgeler

2.3.1 Boğucu, Zehirleyici ve Benzer Gazların ve Bakteriyojik Araçların Savaşta Kullanımının Yasaklanmasına İlişkin Protokol

Muhnik, Müsemmin veya Buna Mümasil Gazların ve Bakteriyojik Vesaitin Harpte istimalinin Men'i Hakkında Protokol⁴⁵ (Protocol for the Prohibition of the Use of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare) 17 Haziran 1925'te, Cenevre'de İmzalanmış ve 8 Şubat 1928'de yürürlüğe girmiştir. Türkiye, bu Protokolü 17 Haziran 1925'te imzalamış ve 5 Ekim 1929'da onaylayarak taraf olmuştur.

Bu Protokol ile çoğunlukla kimyasal silahlar olarak anılan boğucu, zehirleyici ve benzer gazların ve bakteriyojik savaş yöntemlerinin kullanımı yasaklanmıştır.⁴⁶ Bakteriyojik yöntemlerin yalnızca bakterileri değil, Cenevre Protokolü'nün imzalandığı tarihte bilinmeyen, virüs gibi diğer biyolojik ajanları da kapsadığı

⁴⁴Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin (ICRC) 1977 tarihli I No.'lu Protokol'ün görüşüldüğü Konferansa sunduğu prensipler. Bkz. Commentaries, op. cit., para. 1410.

⁴⁵Düstur, 3. Tertip, Cilt 10, ss. 187-188.

⁴⁶Jozef Goldblat, "The Biological Weapons Convention -An Overview", *International Review of the RedCross*, 30Jun 1997, no. 318, ss. 251-265. Ayrıca bkz.

<http://www.icrc.org/Web/eng/siteeng0.nsf/iwpList61/81EA052111C18EA5C1256B66005AA5AA>. (5 Ocak 2003)

günümüzde kabul edilmektedir. Ne var ki Cenevre Protokolü kimyasal ve biyolojik silahların geliştirilmesi, üretimi ve stoklanması yasaklamamıştır. Bu Protokolün önemi, 1972 tarihli Biyolojik Silahlar Sözleşmesi ile sonuçlanan süreci başlatmış olmasıdır.

Kimyasal ve biyolojik silahlar konusunda tam bir yasaklamanın sağlanmasına yönelik çabalar 1930'larda Milletler Cemiyeti bünyesinde gerçekleşmiş ancak başarıya ulaşamamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Birleşmiş Milletler, "kitle imhaya elverişli" tüm silahların ortadan kaldırılması çağrısında bulunmuştur. Bu silahların yasaklanması konusundaki görüşmeler 1950'lerde ve 1960'larda genel silahsızlanma tasarıları kapsamında devam etmiş ancak yine bir sonuca ulaşmamıştır. Kimyasal ve biyolojik silahların yasaklanması bağımsız bir konu olarak 1968 yılında Silahsızlanma üzerine Onsekiz-Ulus Komitesi'nin gündemine gelmiştir. 1969 yılında Birleşmiş Milletlerin kimyasal ve biyolojik savaş problemi hakkında yayımladığı rapor sonucu BM Genel Kurulunun dikkati konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Sözü edilen raporda, bazı kimyasal ve biyolojik silahların etkilerinin zaman ve mekanla sınırlandırılmayacağı ve insan ve doğa için ciddi ve dönüşü olmayan sonuçlar meydana getirdiği belirtilmiştir. Ayrıca bu sonuçlar hem saldıran hem de saldırıya uğrayan uluslara sirayet etmektedir. Dünya Sağlık Örgütü de 1970 yılında kimyasal ve biyolojik silahların sağlık yönünü açıklayan bir rapor yayımlamıştır. Rapora göre, bu silahlar özellikle sivilleri tehdit etmekte ve etkileri büyük ölçüde belirsiz ve öngörülemez olmaktadır.

Tüm bu çalışmalara rağmen 1960'ların sonunda hiçbir sonuca ulaşılamadığı görülmektedir. Konunun tartışılmakta olduğu Silahsızlanma üzerine Onsekiz-Ulus Komitesi'nde Birleşik Krallık ve diğer birkaç batılı ülke öncelikle biyolojik

⁴⁷ Birleşmiş Milletler Genel Kurul Kararı, No. 1, 24/01/1946.

silahların yasaklanması gerektiği görüşünü benimsemiştir. Sosyalist, tarafsız ve müttefik olmayan devletler ise biyolojik silahların ayrı bir muamele görmesine başta karşı çıkmakla birlikte daha sonra batılı görüşü benimsemişlerdir. Bu gelişmenin nedeni, Amerika Birleşik Devletleri'nin biyolojik silahlardan tek taraflı olarak vazgeçtiğini 25 Kasım 1969 tarihinde açıklaması ve Birleşik Devletler Hükümetinin olası bir uluslararası anlaşma beklentisinde olmaksızın bu tür silah stokunu imha etme kararıdır. 14 Şubat 1970'de Birleşik Devletler toksinlerin savaş amaçlı üretimi, **stoklanması** ve kullanımından da vazgeçmiştir. Bu doğrultuda, biyolojik ajanlar ve toksinler hakkındaki askeri programların savunma amaçlı araştırma ve geliştirmeyle sınırlanacağını açıklamıştır. Böylece biyolojik silahların yasaklanmasına ilişkin tüm bu görüşmeler bir uluslararası sözleşme (Biyolojik Silahlar Sözleşmesi) yapılmasını sağlamıştır.

2.3.2 Biyolojik Silahlar Sözleşmesi

10 Nisan 1972 tarihinde imzalanarak 26 Mart 1975 tarihinde yürürlüğe giren Bakteriyolojik (Biyolojik) ve Zehirleyici Silahların Geliştirilmesi, Yapımı ve Stoklanmasının Yasaklanması ve Bunların İmhasına İlişkin Sözleşme⁴⁸ (Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction) Türkiye tarafından da imzaya açıldığı tarihte imzalanarak 5 Kasım 1974'de yürürlüğe sokulmuştur.

Biyolojik Silahlar Sözleşmesi, 1925 tarihli Cenevre Protokolü ile bağlantısını muhafaza etmektedir.⁴⁹ Biyolojik Silahlar Sözleşmesi, biyolojik veya zehirleyici silahların kullanımını açıkça yasaklamamaktadır. Yalnızca bu tür silahların

⁴⁸Türkçe metin için bkz. *Resmi Gazete*, 6 Ağustos 1974, Sayı: 14968.

⁴⁹Goldblat, loc. cit.

kullanımını yasaklayan 1925 Cenevre Protokolü altında üstlenilen yükümlülüklerin halen geçerli olduğunu belirtmektedir (madde VIII). Ne var ki BS Sözleşmesinin tarafları mutlaka Cenevre Protokolüne de taraf değildirlir. Ayrıca Sözleşme, hükümlerinden hiçbirinin Devletlerin Cenevre Protokolü altında üstlenmiş olduğu yükümlülükleri sınırlandırıcı veya azaltıcı tarzda yorumlanamayacağını da belirtmektedir. Bunun anlamı, Protokole konulan ve taraflarca kararlaştırılan yükümlülüklerin bir bölümünü oluşturan çekincelerin varlığını sürdürüyor olmasıdır. Bu çekinceler, taraf olmayan devletlere karşı bu silahların kullanılabilmesini veya Protokolü ihlal eden bir tarafa karşı kullanılabilmesini içerdiği müddetçe Sözleşmenin getirdiği "hiçbir koşul altında" biyolojik silahları edinmemek yükümlülüğü ile çelişmektedir (madde I). Ayrıca, biyolojik ajanların ve toksinlerin silah olarak kullanılması ihtimalini "bütünüyle" dışlayan tarafların açık iradesiyle de çelişkilidir (Başlangıç dokuzuncu paragraf). Bu nedenle Çin, 1984 yılında BS Sözleşmesine katılırken biyolojik silahların kullanımı konusunda açık bir yasaklama bulunmamasını "uygun bir zamanda" giderilmesi gereken bir hata olarak nitelendirmiştir. Gerçekten, geçen yıllar süresince birçok Devlet gerek sadece biyolojik silahlar konusunda gerek kimyasal ve biyolojik silahların her ikisi konusunda Cenevre Protokolüne koymuş oldukları çekincelerini geri almıştır. Bunu yaparken hareket noktaları, biyolojik silahların üretimi ve stoklanması yasaklanmış olduğuna göre kullanımının da yasaklanmış olduğunun kıyas yoluyla kabulünün gerektiğidir; zira kullanma evleviyetle elde bulundurmaya gerektirir. Doktrinde, bir silahın yasaklanmasının yalnızca o antlaşma ile bağlı olan devletler bakımından geçerli olacağı gerekçesiyle anılan antlaşma hükümleri yapılageliş değeri kazanmadıkça bu tür antlaşmaların etkilerinin yasaklama konusunda genelleştirilmemesi gerektiği ileri sürülmektedir.⁵⁰

⁵⁰Pazarcı, op. cit.. s. 215.

BS Sözleşmesinin bu yönde tadili konusunda yeterli bir çaba bulunmadığından en kolay gerçekleştirilebilecek çözüm, tüm tarafların bakterisel veya diğer biyolojik ajanların veya toksinlerin, hastalıkları önleyici veya koruyucu veya diğer barışçı amaçlarla örtüşmeyen her tür kullanımının Sözleşmenin ihlalini oluşturacağını kabul ettiklerini resmen açıklamalarıdır.⁵¹

BS Sözleşmesi ile getirilen yükümlülükler ve bunlara ilişkin eleştiriler kısaca şöyle özetlenebilir⁵²:

- Sözleşmenin 1 'inci maddesine göre;

"Bu Sözleşmeye Taraf her Devlet;

- 1. Mikroplu etkenlerin veya diğer biyolojik ajanların veya menşei ve üretim yöntemi ve çeşitleri ne olursa olsun toksinlerin, önleyici, koruyucu ve diğer barışçı gayeler için gerekli olduğunu doğrulamayan miktarlarda;**
- 2. Bu çeşit ajan ve toksinlerin dostça olmayan amaçlarla veya silâhlı çatışmalarda kullanılmasına yarayan silah, teçhizat ve atış araçlarını, asla ve hiç bir surette geliştirmemeyi, yapmamayı, stoklanılamayı veya başka bir şekilde ele geçirmemeyi veya elde bulundurmamayı yükümlenir."**

Ancak Sözleşme, ne yasaklanan maddeleri ne de bu yasaklamalarla korunması amaçlanan hedefleri tanımlamıştır.⁵³ Burada belirtilmesi gereken bir başka husus, Sözleşmenin üretim yöntemi ve çeşitleri ne olursa olsun tüm toksinleri kapsadığıdır. Toksinler, biyolojik veya kimyasal kökenli olabileceğinden Biyolojik silahlar

⁵¹Goldblat, loc. cit.

⁵²Ibid.

⁵³Bu boşluk Dünya Sağlık Örgütü'nün 1970 tarihli raporunda yer alan ve genel kabul gören tanımlarla giderilmektedir.

Sözleşmesinde her iki türün de kapsama alınması kimyasal silahların yasaklanmasına doğru atılmış somut bir adım olarak değerlendirilebilir.

- Sözleşmenin imzalanmasından bu yana biyolojik ajanların ve toksinlerin tanımıyla ilgili bir problem çıkmamış olmakla birlikte "**silâh, teçhizat ve atış araçlarının**" (**weapons, equipment or means of delivery**) tanımı konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Sözleşmenin onaylanması sırasında İsviçre çekince koyarak hangi ekipmanların bu tanım kapsamına girdiğini değerlendirme yetkisini bizzat kendi elinde tutmak isterken Amerika Birleşik Devletleri ise bu çekinceye itiraz ederek hiçbir devletin kendi başına böyle bir karar almaya yetkili olamayacağını ileri sürmüştür. ABD'ye göre yasaklanan malzemeler, Sözleşmede tarif edilenden başka bir amaçla kullanılmayacağı şekline anlaşılan veya tarif edilen amaca uygun kullanılmaya müsait olması istenmiş olan malzemelerdir. Ancak bu kriteri uygulamadaki zorluk, bu kritere uygun olabilecek silah, malzeme veya atış araçlarının fazla bulunmamasıdır.

- BS Sözleşmesi altında biyolojik ajanların ve toksinlerin üretilmesi, stoklanması, geliştirilmesi ve elde bulundurulması hakkındaki yasaklama mutlak olmayıp sadece önleyici, koruyucu ve diğer barışçı gayeler için gerekli olduğunu doğrulamayan miktarlarda bulundurulmasına yöneliktir. Bu nedenle önleyici, koruyucu ve diğer barışçı gayeler için bulundurulmasına bir engel yoktur. Sözleşmenin görüşmeleri devam ederken bu terimlerden "**hastalıkları önleyici**" (**prophylactic**) deyiminin teşhis, tedavi ve bağıışıklık sağlama gibi tıbbi faaliyetleri; "**koruyucu**" (**protective**) deyiminin koruyucu maske, kıyafet, su filtreleri, tarama ve uyarı aygıtları vb. malzemeleri ifade ettiği konusunda uzlaşmış ancak "**diğer barışçı amaçlar**" (**other peaceful purposes**) deyimini açıklığa kavuşturulamamıştır. Bununla, bilimsel deneylerin kastedildiği düşünülebilir zira BS Sözleşmesinde biyolojik araştırma faaliyetlerini sınırlandıran herhangi bir hüküm yoktur. Ancak, bu tür bir araştırmanın

sivil amaçlarla mı yoksa askeri amaçlarla mı yürütüldüğünü veya saldırı veya savunma amaçlı olup olmadığını tespit etmek kadar, araştırma (research) ile geliştirme (development) arasındaki farkı belirlemek de zordur. Bunun yanı sıra barışçı amaçlarla da olsa üretilen bu tür biyolojik ajan ve toksinler daha sonra savaş amacıyla da kullanılabilme riskini beraberinde getirmektedirler. Ayrıca ülkelerin bunları ellerinde ne miktarda bulundurabilecekleri veya hangi ülkenin ne miktar bulundurmaya ihtiyacı olduğu konusunda da bir standart veya kriter belirlenmiş değildir. Sözleşmeye göre hiçbir devlet, bu tür ajan ve toksinlerden elinde ne amaçla ve ne miktarda bulundurduğunu açıklamak zorunda da değildir. Tüm bu nedenlerle Sözleşmenin gereklerinin yerine getirilip getirilmediği sürekli bir kuşku doğurmakta ve ihlal iddialarına yol açmaktadır.

• BS Sözleşmesinin 3'üncü maddesine göre, **"Bu Sözleşmeye Taraf her Devlet; Sözleşmenin 1'nci maddesinde belirtilen etken, toksin, silâh, teçhizat veya atış araçlarından herhangi birini doğrudan veya dolaylı olarak hiç kimseye devretmemeyi ve herhangi bir devletin veya devletler grubunun veya uluslararası kuruluşların sözü geçen etken, toksin, silâh, teçhizat ve atış araçlarından herhangi birini yapmasına veya başka yollardan ele geçirmesine yardım, teşvik veya imalde bulunmamayı yükümlenir."** Bu hüküm, **"bakteriyolojik (biyolojik) etkenlerin ve toksinlerin barışçı maksatlarla kullanılması ile ilgili teçhizat ve malzeme ile ilmî ve teknik bilgilerin mümkün olan en geniş ölçüde mübadelesini (the fullest possible exchange) kolaylaştırmak ve buna katılmak, Sözleşmeye taraf devletlerin hem yükümlülükleri, hem de haklarıdır"** denilen 10'uncu madde hükmü ile çelişmektedir.

• Sözleşmenin 10'uncu maddesinde, **"Sözleşmeye taraf ve bunu yapabilecek durumda olan devletler aynı zamanda, hastalıkların önlenmesi için**

bakteriyoloji (biyoloji) alanında veya diğer barışçı amaçlarla ilmi keşiflerin daha da geliştirilmesine ve uygulanmasına tek başlarına veya diğer Devletler veya uluslararası kuruluşlarla birlikte katkıda bulunmak üzere işbirliği yapacaklardır" denilmektedir. Ancak, Sözleşme aslen bir silahsızlanma anlaşması niteliğinde olduğundan bu tür bir bilimsel işbirliği amacına ne şekilde hizmet edebileceği meçhul kalmıştır. Ayrıca, bu tür bir işbirliği sağlanmak bir yana, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında, biyoteknoloji, genetik mühendisliği, mikrobiyoloji ve ilgili diğer konulardaki uçurum gittikçe büyümektedir.

• BS Sözleşmesinin en önemli özelliği tarafların silahsızlanma yükümlülüğüdür: Taraflar, **"bütün etken, toksin, silâh, teçhizat ve nakil araçlarını imha etmeyi veya bunları barışçı amaçlarla kullanılır hale getirmeyi yükümlenir"** (madde II). Bu yönüyle Sözleşme, bir kategori silahı bütünüyle ortadan kaldırmaya yönelik ilk sözleşmedir. Taraf Devletler, **"Sözleşmenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren en geç dokuz ay içerisinde"** bunları imha etmek veya barışçı amaçlarla kullanılır hale getirmek zorundadırlar. Sözleşme yürürlüğe girdikten sonra katılma yoluyla taraf olan devletler için bu süre katılma tarihinden başlar. Ayrıca söz konusu madde ve silahlar imha edilirken **"toplumların ve çevrenin korunması için gerekli bütün güvenlik tedbirleri alınacaktır."** "Toplumlar" (populations) ile kastedilen sadece imhayı gerçekleştiren ülkenin halkının değil tüm toplumların güvenliğinin dikkate alınması gerektiğidir. ABD, biyolojik ve toksin etkenler ve bunlara ilişkin savaş malzemeleri stokunu savunma amaçlı laboratuvar araştırmaları için ayırdığı küçük miktarlar dışında imha ettiğini açıklayan tek ülke olmuştur. Bunun yanı sıra, eski biyolojik savaş birimlerini tıbbi araştırma merkezlerine dönüştürdüğünü de beyan etmiştir. Birleşik Krallık, biyolojik silah stoku olmadığını belirtirken, Sovyetler Birliği ise Sözleşme tarafından yasaklanmış olan hiçbir biyolojik ajan, toksin, silah,

malzeme veya nakil aracına sahip olmadığını açıklamış ancak bu açıklamasının doğru olmadığı 1979'da gerçekleşen *Sverdlovsk* olayı⁵⁴ ile ortaya çıkmıştır.

- Son olarak, Sözleşme taraflarının Sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini izleyen özel bir denetim mekanizması oluşturulması gereklidir.

2.3.3 Kimyasal Silahlar Sözleşmesi

13 Ocak 1993 tarihinde imzaya açılarak 29 Nisan 1997 tarihinde yürürlüğe giren Kimyasal Silahların Geliştirilmesinin, Üretiminin, Stoklanmasının ve Kullanımının Yasaklanması ve Bunların İmhası ile İlgili Sözleşme⁵⁵ (Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction) Türkiye tarafından 14 Ocak 1993'te imzalanmış ve 3 Mayıs 1997'de yürürlüğe sokulmuştur.

Kimyasal Silahlar Sözleşmesinin 1'inci maddesinde taraf devletlerin yükümlülükleri belirtilmiştir:

⁵⁴BS Sözleşmesi yürürlüğe girdiğinden beri bir çok ihlal iddiası bulunsa da Sverdlovsk olayı en dikkat çekenlerden birisidir. 1980 yılının Mart ayında Birleşik Devletler, Sovyetler Birliği'nin biyolojik savaş ajanları üretme ve stoklamayı içeren saldırı amaçlı biyolojik silahlar programı yürüttüğü iddiasında bulunmuştur. Bu iddianın dayanağı, 1979 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Sverdlovsk şehrinde, bir Sovyet biyoloji biriminden havaya karıştığından şüphelenilen şarbon sporlarının, şarbon hastalığına yaygın şekilde yol açması olmuştur. Sovyetler Birliği, Sverdlovsk bölgesinde şarbon görüldüğünü kabul etmekle birlikte bu hastalığa veterinerlik düzenlemelerine aykırı olarak satılan etlerin neden olduğunu açıklamışlardır. ABD ve Sovyet ikili görüşmeleri ve Sovyetler Birliği'nin açıklamalarının uzmanlarca değerlendirilmesinin ardından ABD, iddiasını sürdürmüştür. 1992 yılında Rus yetkilileri BS Sözleşmesinin kendilerince ihlal edilmiş olduğunu kabul etmişler ve Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin tarafından çıkarılan bir kararname ile gizli askeri araştırma merkezlerini uluslararası denetime açacaklarını ve bunları sivil kullanıma dönüştüreceklerini açıklamışlardır. Goldblat, loc. cit.; ayrıca bkz. <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB61/>. (12 Ocak 2003)

⁵⁵*Resmî Gazete*, 3 Mayıs 1997, Sayı: 22978, s. 2 vd.

"1. Bu Sözleşmeye taraf olan Devletlerden her biri, hangi koşullar altında olursa olsun, hiçbir zaman:

(a) Kimyasal silah geliştirmemeyi, üretmemeyi, bir başka şekilde elde etmemeyi, stoklamamayı ve elde tutmamayı veya doğrudan doğruya veya dolaylı yoldan bir başkasına kimyasal silah devretmemeyi;

(b) Kimyasal silah kullanmamayı;

(c) Kimyasal silah kullanımı amacıyla herhangi bir askeri hazırlık içinde yer almamayı;

(d) Hiç kimseye, bu Sözleşme çerçevesinde bir Taraf Devlete yasaklanmış bulunan herhangi bir faaliyetle iştiğal etmekte yardımcı olmamayı, bu yönde cesaret vermemeyi veya teşvik etmemeyi taahhüt eder.

2. Taraf Devletlerden her biri, sahip olduğu veya tasarrufunda bulunan veya yetki veya kontrol alanındaki herhangi bir yerde bulunan kimyasal silahları bu Sözleşme hükümlerine uygun olarak imha etmeyi taahhüt eder.

3. Taraf Devletlerden her biri, bir başka Taraf Devletin topraklarında terketmiş olduğu bütün kimyasal silahları bu Sözleşme hükümlerine uygun olarak imha etmeyi taahhüt eder.

4. Taraf Devletlerden her biri, sahip olduğu veya tasarrufunda bulunan veya yetki veya kontrol alanındaki herhangi bir yerde bulunan herhangi bir kimyasal silah üretim tesisini bu Sözleşme hükümlerine uygun olarak imha etmeyi taahhüt eder.

5. Taraf Devletlerden her biri, toplumsal olayları denetim altında tutmakta kullanılan gereçleri bir savaş yöntemi olarak kullanmamayı taahhüt eder."

Kimyasal Silahlar Sözleşmesinin tasarlanması, Biyolojik Silahlar Sözleşmesinin tasarlanması ile yakından ilişkilidir.⁵⁶ Bu ilişki, BS Sözleşmesinin IX'uncu maddesinde göze çarpmaktadır. Bu madde uyarınca;

"Bu Sözleşmeye Taraf her Devlet, kimyasal silahların etkili bir yasaklanmasının kabul edilmiş bir hedef olduğunu teyit eder, bu amaçla, bunların geliştirilmesinin, yapımının ve stoklanmasının yasaklanması ve imhası üzerinde etkili tedbirlerin alınması ve kimyasal etkenlerin yapımı veya silah olarak kullanılmasına mahsus teçhizat ve atış araçları hakkında uygun tedbirlerin alınması için yakın bir gelecekte bir anlaşmaya varılması amacıyla müzakerelere iyi niyetle devam etmeyi yükümlenir."

Aynı şekilde KS Sözleşmesinin Başlangıç hükümlerinde de yukarıda belirtilen IX'uncu maddede tanımlanan amaca atıf yapılarak, KS Sözleşmesinin "BS Sözleşmesi altında yüklenilen yükümlülüklerin yanı sıra ortaya konan prensipler ve amaçları da teyid ettiği" belirtilmiştir. Bu, her iki versiyonunda da bir kitle imha silahı ile ilgilenen bu iki sözleşme arasında kesin bir karşılıklı ilişki kurmaktadır. Bu karşılıklı ilişki değerlendirildiğinde, KS Sözleşmesinin çok daha gelişmiş bir uygulanma sistemine sahip olması önem arzeder.

Bu doğrultuda, KS Sözleşmesinin etkin şekilde işleyebilmesini ve amacına ulaşabilmesini sağlamak için KS Sözleşmesinin taraflarınca Sözleşmenin VIII'inci maddesi uyarınca 1997 yılında Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü (OPCW)

⁵⁶Valentin A. Romenov, "The humanitarian dimension of the Convention on "silent weapons"", *International Review of the Red Cross*, 30/06/1997, no 318, ss. 283-293. Ayrıca bkz. [http://www.icrc.org/Web/eng/siteeng0.nsf/iwpList161/1B2025B78A5184DAC1256B66005AA645_\(22 Ocak 2003\)](http://www.icrc.org/Web/eng/siteeng0.nsf/iwpList161/1B2025B78A5184DAC1256B66005AA645_(22 Ocak 2003))

kurulmuştur.⁵⁷ Lahey'de bulunan, üyelerinin yararına çalışan ve bağımsız olan bu Organizasyon BM ile de işbirliği içerisindedir. Sözleşmeden aldığı yetkiler gereği Organizasyonun faaliyetleri, henüz Sözleşmeye taraf olmayan ülkeleri taraf olmaya ikna etmek; mevcut kimyasal silahların imha edilmiş olup olmadıklarını denetlemek ve doğrulamak; ticari kimyasalların silah yapımı için kötüye kullanılması riskini azaltmak için kimya endüstrisindeki faaliyetleri izlemek; teröristler tarafından gerçekleştirilenleri de içermek üzere, kimyasal silahlarla saldırıda veya saldırı tehdidinde bulunan üye ülkelere yardım ve koruma sağlamak ve kimyasalların barışçı kullanımı için uluslararası işbirliğini geliştirmektir.

Bu çerçevede, gerek daha kapsamlı hükümler içermesi gerekse bir denetim mekanizması öngörmesi dolayısıyla Kimyasal Silahlar Sözleşmesinin, Biyolojik Silahlar Sözleşmesine oranla daha etkin bir sistem oluşturduğu tesbiti yanlış olmayacaktır.

2.3.4 Turku Deklarasyonu

Finlandiya, Turku'da Abo Akademi İnsan Hakları Enstitüsü tarafından organize edilen bir uzmanlar toplantısında 2 Aralık 1990 tarihinde kabul edilen bu Minimum İnsancıl Standartlar Deklarasyonu⁵⁸ (Declaration of Minimum Humanitarian Standards) resmi bir insiyatif değildir⁵⁹. Deklarasyonun ortaya konmasında temel gerekçe, uluslararası insancıl hukuk enstrümanlarının iç karışıklıklar (internal

⁵⁷Peter Herby, "Chemical Weapons Convention enters into force", *International Review of the Red Cross*, 30/04/1997. no. 317, ss. 208-209. Ayrıca bkz. <http://www.icrc.org/Web/eng/siteeng0.nsf/iwpList513/847731BB1C91333EC1256B66005A76E7>. (15 Ocak 2003); <http://www.opcw.org/html/glance/index.html>.

⁵⁸UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1991/55 (December 2, 1990); Marco Sassoli ve Antoine A. Bouvier, *How Does Law Protect in War?*, Geneva: International Committee of the Red Cross, 1999, ss. 519-523.

⁵⁹Ancak, BM Genel Sekreterinin, İnsan Hakları Komisyonunun 1997/21 No.lu kararı uyarınca sunduğu minimum insancıl standartlar konulu analitik raporunda da (paragraf 10) Turku Deklarasyonuna atıf yapılmaktadır. UN Doc. E/CN.4/1998/87 (January 5, 1998); Sassoli ve Bouvier, op. cit., s. 526.

disturbances) söz konusu olduğunda insan haklarının korunmasını sağlama yönünde bir boşluk içermesidir. Amaçlanan, tüm zamanlarda uygulanacak insan hakları korumasının minimum standartlarını ortaya koymaktır. İşte bu yönüyle Turku Deklarasyonu insan hakları ve insancıl hukuka ilişkin tüm uluslararası belgelerin yorumuna ışık tutabilecek önemli bir kaynaktır.

Deklarasyonun başlangıç hükümlerinde **"insancıl hukuk ve insan hakları hukuku enstrümanlarının kapsamadığı durumlarda, tüm kişiler ve gruplar, mevcut teamül hukukundan, insanlık ilkelerinden ve kamu vicdanının gereklerinden kaynaklanan uluslararası hukuk prensiplerinin koruması altındadırlar"** denilerek *Martens Clause* tekrarlanmaktadır.

Deklarasyonun 5'inci maddesinin 3'üncü fıkrasında ise **"Uluslararası silahlı çatışmalarda yasaklanmış olan silahlar veya diğer materyal veya yöntemler hiçbir koşul altında kullanılamazlar"** denilmektedir.

Gerçekten, bu ifade isabetlidir. Yukarıda da belirtildiği gibi açıkça sayılarak yasaklanmış olsun ya da olmasın (bir uluslararası düzenleme mevcut olmasa da *Martens Clause* uygulanacaktır) haddinden fazla yaralanmaya veya gerekmeyen acıya yol açan silah, materyal ve yöntemlerin istisnasız bir şekilde kullanımından kaçınılması gerekmektedir.

2.3.5 Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü

17 Temmuz 1998 tarihli Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü (Rome Statute of the International Criminal Court) 1 Ocak 2002'de yürürlüğe girmiştir. Türkiye, Roma Statüsü'nü henüz imzalamış veya onaylamış değildir.

Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün 8'inci maddesi "**savaş suçları**" (**war crimes**) başlığını taşımaktadır. 8'inci maddenin 2'nci fıkrası aşağıdaki gibidir.

"2. Bu Statü'nün amaçları açısından "savaş suçları":

...

(b) Uluslararası hukukun mevcut işleyişi içinde, uluslararası silahlı çatışmalara uygulanan antlaşmalar ve teamüllerin diğer önemli ihlalleri, ismen, aşağıda yer alan fiillerden herhangi biri:

...

(iv) Sivillerin yaralanmasına veya kaçınılmaz olarak can kaybına veya sivil hedeflere zarar gelmesine veya doğal çevreye geniş alana yayılan, uzun vadeli ve ciddi hasar vermeye neden olacağını bilerek, sağlanması umulan somut ve doğrudan tüm askeri avantaja kıyasla açıkça aşırı bulunabilecek bir saldırıda kasten bulunmak;

...

(xvii) Zehir ve zehirli silahlar kullanmak;

(xviii) Boğucu, zehirleyici ve diğer gazları ve tüm benzer sıvıları, maddeleri veya aletleri kullanmak;

...

(xx) bu tür silahların, mermilerin ve malzeme ve yöntemlerin kapsamlı bir yasaklamaya tabi tutulması ve 121'inci ve 123'üncü maddelerde yer alan hükümler doğrultusunda yapılacak bir tadille bu Statü'nün ekinde yer verilmesi koşuluyla, haddinden fazla yaralanmaya veya gereksiz acıya veya uluslararası silahlı çatışma hukukunun ihlaline kendiliğinden yol açacak yapıda silahları, mermileri ve malzeme ve yöntemleri kullanmak;

Sonuç olarak, kimyasal veya biyolojik silahlardan ismen söz edilmese de yukarıda yer alan "savaş suçları" kapsamına bu tür silahların kullanımı da girecektir. Zira her iki tür silah da kullanıldığında sivil hedeflere zarar vermesi engellenemeyen, doğal çevreye geniş alana yayılan, uzun vadeli ve ciddi hasar vermeye müsait yapıdadır.

SONUÇ

Kitle imha silahları olarak nitelendirilen kimyasal ve biyolojik silahların yasaklanması çabası yeni bir olgu değildir. Ancak konuyu doğrudan hedef alan ilk uluslararası belge 1925 tarihli Boğucu, Zehirleyici ve Benzer Gazların ve Bakteriyolojik Araçların Savaşta Kullanımının Yasaklanmasına İlişkin Cenevre Protokolüdür. Bu Protokol ile çoğunlukla kimyasal silahlar olarak anılan boğucu, zehirleyici ve benzer gazların ve bakteriyolojik veya biyolojik savaş yöntemlerinin kullanımı yasaklanmıştır. Ancak bu yasak, kimyasal ve biyolojik silahların geliştirilmesi, üretimi ve stoklanmasını kapsamamaktadır. Bu Protokolün asıl önemi, 1972 tarihli Biyolojik Silahlar Sözleşmesi ile sonuçlanan süreci başlatmış olmasıdır.

1925 Cenevre Protokolünün ardından devam eden görüşmeler sonucu ortaya çıkan 1972 tarihli Biyolojik Silahlar Sözleşmesi, 1925 Protokolü ile bağlantısını muhafaza etmektedir. Eleştiriye yol açan temel noktalardan biri, biyolojik veya zehirleyici silahların üretimini, stoklanmasını veya elde bulundurulmasını yasaklarken kullanımını açıkça yasaklamıyor oluşudur. Her ne kadar bu eksiklik yorum yoluyla giderilebilirse de konunun hukuki yönünün yanı sıra siyasi bir yönü de bulunması ve silahlara ilişkin düzenlemelerin Devletlerin belki de en hassas olduğu konuyu oluşturması nedeniyle, bu eksikliğin giderilebilmesi için tüm tarafların bakteriyel veya diğer biyolojik ajanların veya toksinlerin, hastalıkları önleyici veya koruyucu veya diğer barışçı amaçlarla örtüşmeyen her tür kullanımının Sözleşmenin ihlalini

oluşturacağını kabul ettiklerini resmen açıklamaları gereklidir. Böyle bir açıklama yapılmasa dahi, böylesi bir eksikliğin giderilmesi iyi niyete dayanan bir yorum ve önceden oluşmuş temel prensipler, uluslararası örf ve adet hukuku hükümleri ve önceki antlaşmalarda ortaya konarak genel kabul görmüş ilkelerin uygulanması ile mümkündür. Tüm hukuki düzenlemeler gibi uluslararası antlaşmaların da boşluklar içermesi, her somut duruma ve olaya uyarlanmaya yeterli bulunmaması doğaldır. Bir kez kullanıldığında tüm toplumları tehdit eden bu tür kitle imha silahlarıyla ilgili olarak açık yasaklamanın bulunmadığını ve belirsizliğin hakim olduğunu ileri sürmek, uluslararası insancıl hukukun silahlara ilişkin getirmiş olduğu ve birçok belgede yinelenen temel ilkeleri göz ardı etmek anlamına gelir. Bu temel ilkeler, kaynağını başlıca, 1868 St. Petersburg Deklarasyonu, 1907 Lahey Sözleşmesi ve 1949 tarihli Cenevre Konvansiyonlarına Ek 1977 tarihli I No.'lu Protokol gibi belgelerde bulmaktadır. Bu temel ilkelere göre, asıl olan savaşçı kişiyi *hors de combat* hale getirmektir. Bunu yaparken çatışma Taraflarının savaş yöntemlerini ve savaş araçlarını seçme hakkı sınırsız değildir. Haddinden fazla yaralanmaya veya gereksiz acıya yol açan, kısıtlanamayan kullanımı ve belirsiz etkileri nedeniyle savaşçıları olduğu kadar sivil halkı da etkileyen ve zararlı etkileri onları kullananın dahi kontrolünden çıkmaya müsait olan silahlar kullanılamazlar. Teknolojik gelişmeler doğrultusunda yeni silahların ortaya çıkması ve bunların henüz antlaşmalarla düzenlenmemiş olması veya mevcut antlaşmalardaki boşlukların tereddüte neden olması durumunda sayılan ilkelere başka *Martens Clause* da nazara alınmalıdır. Yine, uluslararası toplum üyelerinin, Turku Deklarasyonu gibi tüm zamanlarda uygulanması amaçlanan minimum insancıl standartları tespit etmeye yönelik belgeleri de insancıl hukuka ilişkin enstrümanların yorumunda göz önünde tutması gerekir.

Biyolojik Silahlar Sözleşmesinin etkin hale getirilmesi için ise Sözleşme taraflarının Sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini izleyen özel bir denetim mekanizması oluşturulması zorunludur.

1972 Sözleşmesi, Başlangıç hükümlerinde de belirtildiği gibi bir kimyasal silahlar sözleşmesi oluşturulması yönünde atılmış önemli bir adımdır. Biyolojik Silahlar Sözleşmesi altında yüklenilen yükümlülüklerin yanı sıra ortaya konan prensipler ve amaçları da teyid eden 1993 tarihli Kimyasal Silahlar Sözleşmesi ise Biyolojik Silahlar Sözleşmesine kıyasla çok daha gelişmiş bir uygulanma sistemine sahiptir. Ayrıca, Biyolojik Silahlar Sözleşmesinin bir denetim organına sahip olmamasından farklı olarak Kimyasal Silahlar Sözleşmesinin etkin şekilde işleyebilmesini ve amacına ulaşabilmesini sağlayan bir denetim organı, OPCW, 1997 yılında Lahey'de kurulmuştur.

Son olarak, uluslararası toplumun kitle imha silahlarının yasaklanmasına verdiği önem sonucu Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsüyle - ismen belirtilmeseler de - bu tür silahların kullanımının savaş suçu oluşturacağı da kabul edilmiştir,

KAYNAKÇA

GARRET, Laurie, "The Nightmare of Bioterrorism", *Foreign Affairs* (January/February 2001), Vol. 80, No. 1.

GOLDBLAT, Jozef, "The Biological Weapons Convention - An Overview", *International Review of the Red Cross*, 30 Jun 1997, no. 318.

HERBY, Peter "Chemical Weapons Convention enters into force", *International Review of the Red Cross*, 30/04/1997, no. 317.

KİBAROĞLU, Mustafa, "The Dark Side of Science: Threat of Biological Weapons and Bio-Terrorism", Seminer, Ankara 8 Aralık 1999.

PAZARCI, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, IV. Kitap, Ankara: Turhan Kitabevi, 2000.

ROBERTS, Adam ve Richard Guelff, *Documents on the Laws of War*, Oxford: Clarendon Press, 2. Ed, 1989.

ROMENOV, Valentin A., "The humanitarian dimension of the Convention on "silent weapons"", *International Review of the Red Cross*, 30/06/1997, no 318.

SASSOLI, Marco ve Antoine A. Bouvier, *How Does Law Protect in War?*, Geneva: International Committee of the Red Cross, 1999.

SIMONS, Lewis M., "Kitle İmha Silahları", *National Geographic* (Kasım 2002)

SMITHSON, Amy E., Frequently Asked Questions: Likelihood of Terrorists Acquiring and Using Chemical or Biological Weapons.
<http://www.stimson.org/cbw/?sn=CB2001121259>.

TICEHURST, Rupert, "The Martens Clause and the Laws of Armed Conflict". *International Review of the Red Cross*, 1997, no 317.

BBC News Online answers key questions about biological warfare, 25 July, 2001, <http://news.bbc.co.Uk/1/hi/world/americas/1456414.stm>.

Commentaries, <http://www.icrc.org.ihl>.

International humanitarian law and sustainable development Information paper, Johannesburg, 26 Ağustos - 4 Eylül 2002.
<http://www.icrc.org/Web/Eng/siteeng0.nsf/iwpList74/96BDCA22D5CF7E81C1256C2100335B66>.

NBC, Pathogen & Hazardous Materials Terms.
<http://banthrax.com/glossary.html?source=Overture>.

OPCW, <http://www.opcw.org/html/glance/index.html>.

Sverdlovsk case, <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB61/>.